

Анн-Марі ПЕЛЛЕТЬЄ

ПРОТИ МЕРЗЕНОСТІ – СИЛА ДОБРОТИ

Починаючи роздуми, які я хотіла б запропонувати під цією назвою, мушу спочатку позначити місце творів Василя Гроссмана у моєму сприйнятті літератури взагалі, сказавши кілька слів про особисту історію, яка стосується даної теми. Насамперед, маю зазначити, що я говоритиму не як спеціаліст зі слов'янської літератури, яким я не є... Я знайомлюся з цією творчістю через французькі переклади, що їх нам надають Алексіс Берелович, Софі Бенеш, Люба Юргенсон та ще кілька інших перекладачів. Як і багато французьких читачів, які не знають російської мови, я прийшла до Гроссмана завдяки Емманюелю Левінасу, коли він видав свою працю “За часів націй”¹. Користуючись порадою, яка випливала зі схвильованої пошани, що її французький філософ складав російському письменникові, я почала читати “Життя і доля”, а також “Все тече”², перейнявшись водночас професійним інтересом до письма й літератури у постійному пошуку відповіді, намаганні зрозуміти бодай що-небудь у карколомному катаклізмі, що стався у ХХ-му столітті в житті людства, а саме: виникнення двох полюсів – СРСР і нацистської Німеччини. Читаю, і в мене, звичайно, виникають запитання і занепокоєння, які стосуються всіх нас. Запитання і занепокоєння притаманні початку ХХІ-го століття, над котрим тяжіє страшне минуле, якого неможливо позбутися. Відтак, моє читання супроводжується уважним поглядом на історичну роботу, яка активно ведеться нині, адже розрив між учорашнім і сьогоднішнім днем збільшується, тож постає гостріше, ніж будь-коли, потреба збирати – інколи останньої миті – сліди й свідчення про події, які стираються, про сторінки життя, які залишилися в пам’яті вже небагатьох людей, про декотрі моменти історії, коли було зроблено все, щоб про них нічого не збереглося. З цієї точки зору важко недооцінити нещодавно перевидану монументальну збірку Рауля Хілберга “Винищення євреїв Європи”, велику працю Данієля

Блатмана з документами варшавського гетто, зібраними Рінгельблюмом³, або недавню публікацію у Франції записів тих, хто вцілів від зондеркоманд, під назвою “Голоси під попелом”⁴, чи показ у Парижі 2005 року фільму Гійома Московіца “Бельзец”, що нагадав про вбивство, скоєне в цій глухій місцевості Польщі, про вбивство не тільки людей, а й самої пам’яті. Визначною в цьому сенсі є праця, що вийшла зусиллями Жоржа Соколоффа під назвою “1933. Чорні роки”⁵, де зібрані спогади останніх, ще живих свідків Голодомору в Україні. У багатьох аспектах видані останніми місяцями французькою мовою “Військові оповіді та начерки” Василя Гроссмана⁶ відповідають цій самій потребі збирання й зберігання документів. Не можна заперечувати, що нам необхідна історія й історики, щоб пам’ять наша не стиралася та, врешті-решт, не ставала марною.

Історія та домисли

Менше з тим, ця робота зі збирання документів та проведення історичного аналізу не здатна вичерпно представити й охопити всю реальність. Історик не може сказати все. До деякої міри інформація, яку він подає, примножує запитання і навіть, коли йдеться про цей винятковий період, надмірно їх загострює. Саме це визнавав історик Франсуа Фюре, коли казав, що не вірить “жодної миті в те, що історики можуть вичерпати таємниці ХХ-го століття”. Ці “таємниці” повертають нас до нескінченних та нав’язливих питань. Питань насправді вирішальних, тому що вони є найголовнішими: що ж таке наша цивілізація, якщо вона здатна спричиняти стільки страждань? Що ж таке є наша цивілізація, якщо вона здатна стерпіти стільки страждань? Чи як ми пов’язані сьогодні пам’яттю про це? Що робити зі злом, перед лицем зла, яке виявляється невблаганним перед думкою? Чи слід говорити про нього, конче *змусити* його *заговорити*? Чи слід залишити слово іншим голосам, тим, яких зло хотіло би знищити? Як можна пережити в глибині свідомості цю таку близьку нам історію? Чи не є нігілізм долею спадкоємців ХХ-го століття, якими ми є?

Перед лицем цих складних запитань естафету має підхопити слово філософа, але також і слово письменника чи поета. Ось чому ми повинні перечитати Мартіна Бубера, який ставить запитання стосовно того, що він позначає як “зникнення Бога”, а також Пауля Целана, котрий прагне проникнути в таємницю мови, яка була мовою як Гете, так і Гітлера. Потрібно перечитувати Шаламова, щоб відчутти абсолютну втрату, яку

пережили політв'язні Колими. Треба знову і знову звертатися до поезії Аврома Суцкевера, щоб від Вільнюського гетто не залишився тільки попіл, на який його перетворили кати. Можливо, також доведеться знову пройти крізь хвилюючу оповідь Цві Коліца, щоб розповісти правду про останні години Варшавського гетто. Саме в такий спосіб ми маємо читати й перерахувати Василя Гроссмана. Потрібно прочитати “Життя і долю”, щоб Сталінградська битва знову стала тим, чим вона була, звільнившись від пишномовних абстрактних викладів історії. А також потрібно прочитати “Все тече”, щоб Голодомор 30-х років в Україні став реалією нашого світу, а не лише однією з рубрик сталінської хронології. Коли події породжуються маячними ідеями, нам конче потрібно, щоб правда історії лунала на найрізноманітніші голоси. Саме тому особистість та життєвий шлях Василя Гроссмана – журналіста та письменника – є такими повчальними.

Ми знаємо, що як військовий кореспондент у Сталінграді, Варшаві, Треблінці, Берліні та співробітник газети “Красная звезда”, він був свідком людських катастроф, спричинених тоталітаризмом першої половини ХХ-го століття: разом з І. Еренбургом переймався упорядкуванням “Чорної книги”, покликаної свідчити про винищення нацистами євреїв Радянського Союзу. Щодо Голодомору, великого голоду, спланованого Сталіним в Україні, то Гроссман був його свідком в інший спосіб, а саме – відвертаючи очі від навколишнього жаху, як це робило багато його сучасників. Хоча й не до такої міри, щоб назавжди забути той образ страждання, що благально волає до нього на далекій станції Конотоп колись тоді, у тридцяті роки.

Проте передусім Василь Гроссман є письменником, тобто людиною, яка вірить у можливість написаного слова й літератури. Він дуже добре розумів, що, врешті-решт, тільки писемна творчість здатна зберегти складність реального, його цілісність, як це робить життя, на відміну від дискурсу аналізу, який роз'єднує чи протиставляє. Пригадаймо, що цю думку прекрасно виклав у теорії Поль Рікер через поняття “живої метафори”. Філософ наділяє літературу здатністю вхопити ту глибину реального, яка не піддається опису через слова хроніки чи спекулятивного дискурсу⁷. Адже справжній роман – той, що виявився вдалим, – це не реалістичний відбиток світу, а його подвійне зміщення через створення світу вигаданого, він є тією активною й плідною метафорою, яка дозволяє бачити те, чого не видно напряму. Вимисел, таким чином, є призмою, в якій виникають рельєфи і невідомі фарби, крізь яку проходять відкинуті, заперечувані або гнані

істини. Саме це відбувається в романах і повістях Василя Гроссмана: вони дають змогу бачити більше, краще й далі, показують, як дістатися таємниці життя, яку відкидає або чавить ідеологія. Виходячи за межі спрощення героїчного чи мерзенного, ці твори знову ставлять насправді великі питання, що є предметом конфлікту в особистому житті і в колективній історії: конфлікту правди й брехні, свободи й поневолення. Зрештою, конфлікту добра і зла, а в перспективі – питанням про людяність людини.

Щоб окреслити предмет цих роздумів, зазначимо, що читати Гроссмана – це бачити, як у новий спосіб відтворюється жахлива хроніка ХХ-го століття, як наші знання підкріплюються та виходять за межі фактичного історичного дискурсу. Читати Гроссмана – це, насамперед, бачити, як перед нами знову вириває певний *світ*, світ конкретного життя там, де ідеологія хотіла би нав'язати вбивчу логіку абстракції. Отже, це означає творити пам'ять історії століття через історію *плоті* чоловіків і жінок, життя яких і було цією історією. Більше того, це означає творити пам'ять, парадоксально визнаючи за *приниженою плоттю* роль останнього притулку людяності. Читати Гроссмана – це бачити *джерело цієї людяності*, доходячи аж до жіночих і материнських витоків ніжності. Нарешті, через його твори ми дістаємося того, що я особисто визначаю як “глибинну історію” – історію іншу і, можливо, більш вирішальну, ніж та, яку фіксує колективна пам'ять і пам'ять істориків. Саме цим ми опираємося шантажеві зла, що нав'язується як істина в останній інстанції. Отже, книжки Гроссмана ведуть нас до глибоких рефлексій... Ці мої роздуми треба сприймати як суто алюзійні. Мені б хотілося лише вказати на деякі ґрунтовні речі, що пов'язуються з такими творами з огляду на умови, в яких ми живемо. Показати, як ці твори потужно демонструють те, що “може” література, коли вона своїм особливим поглядом дивиться на цей “занадто потужний для думки катаклізм”⁸, про який говорить Левінас, пишучи про трагедії ХХ-го століття. В наступних рядках мені б хотілося привернути увагу до певних рис цього “особливого погляду”.

Правда життя проти абстрактних домислів

Ми маємо відштовхнутися від банальної констатації: світ, в якому жив Василь Гроссман, був найвищою мірою в багатьох аспектах світом усепереможної абстракції. Насамперед він був таким, тому що ХХ-е століття просто змінило вимір історії планети. Історія стала

світовою. Тепер уже стикаються не просто народи, а “блоки” масштабу цілих континентів, блоки, що виникають унаслідок накресленого наперед об’єднання більш-менш зрозумілих альянсів. Теперішня статистика руйнує кордони мислимого, того, що можна собі уявити. Вона рахує людей сотнями тисяч, мільйонами чоловіків і жінок, яких мобілізують, переміщують, знищують. Відриваючи в такий спосіб події від реальності, вона надає свідомості можливість легше позбуватися тягара ганьби, що несе в собі життя світу. Цьому значною мірою сприяє небачений вибух технічних можливостей, якими супроводжується ця зміна виміру. Відомо, що під час війни та здійснення геноциду широко використовувалися винаходи і відкриття науки. До того ж великі ідеології, що заволоділи історією століття, прагнуть не тільки всесвітнього панування, а й роблять це в ім’я низки вбивчих та спрощених абстракцій. Реальне тут вичерпується в схематизмі “тоталітарної людини” під знаком раси, в іншому разі Партії, в протистоянні пролетаря і власника, єврея та арійця⁹. В горнилі історії киплять просвічені “маси”, ведені псевдомесіанською силою Партії. Гірше того, можливо, хтось говорить про “всесвітнє братерство”, “дружбу народів”, “дух товариськості”, щоб приховати за альтруїстичною риторикою страшні діяння з поневолення та винищення¹⁰.

Власне, починаючи з 50-х років, Василь Гроссман пише свої твори на тлі трагедії вбивства реальних людей, що скоюється в ім’я міфу фіктивного універсалізму. Він бореться проти цієї абстракції під постійним тиском історії, де присутні величезні маси безневинних, убитих в ім’я Партії чи фюрера: маси, вивезені “внікуди”, на Колиму, безліч людей, вкинутих у газові камери й крематорії нацистських таборів смерті. Протест Гроссмана виявляється через героїв романів, які виразно показують і викривають винищення людства через абсолютне насильство, породжене запереченням окремої особистості. Або в більш тонкий спосіб – через абстракції науки, цієї “омани”, як її називає Штрум, учений з “Життя і долі”, який викриває її як найкращий спосіб замаскувати “божевілля і жорстокість життя”¹¹. До того ж протест письменника проти людиновбивчої абстракції відчутний на всіх сторінках його твору, що надає форми – зрозуміло, письмової, – переконанню, висловленому вже з перших рядків цього роману. А саме:

“Серед мільйонів російських домівок немає і не може бути двох зовсім однакових. Кожне життя неповторне. Однаковість двох

людей, двох куців шипшини немислима... Життя стає неможливим, коли насильно стирають відмінності й особливості”¹².

Цю істину оприявнює на свій манір повість “Авель, шосте серпня”, темою для якої послужило бомбардування Хіросіми¹³. Позбавлена людських почуттів, досконала техніка американської авіації в нальоті на Японію неначе остаточно поклала край етичним принципам. За єдиним винятком, і це слід мати на увазі, адже оповідь Василя Гроссмана прагне повернути в цей чітко позначений відрізок часу й простору, вочевидь уже підпорядкованим лише машинному програмуванню, цілий світ реального людства, яке він закликає до етичної відповідальності. Цей світ – побіжна згадка про звичайне обличчя безіменної офіціантки, це пересічна доля маленького японця, котрий у день катаклізму “не встиг зрозуміти, що відбувається”. Це також уривчасті спогади дитинства, що спадають на думку солдатіві Джозефу Конору, якому було наказано скинути бомбу на Хіросіму. Всі ці речі надзвичайно маленькі, нічого не важать у масштабі історії, але всі вони вказують на фундаментальну й істотну правду існування. Правду зовсім іншого стибу, ніж розрахунки, стратегії, співвідношення сил, які склали тло історії світу, того 6 серпня 1945 року. Правду, яка мовчазно протиставляє свій гучний протест усім доказам штабів та виправданням історії.

Слід також згадати в тому ж таки контексті, а, можливо, ще й в ширшому, надзвичайний розділ “Життя і долі”, де описаний один із членів зондеркоманди на ім’я Наум Розенберг. Ми тут по-справжньому вритул торкаємося смерті, проникаємо в найбільш нещадну бухгалтерію. Сторінка насичена безкінечним переліком: кількості спалених сіл, траншей з трупами, кількості тіл, скинутих у ті траншеї – смертельні темпи, яких слід дотримуватись. Василь Гроссман позиціонує себе в цій крайності. І там, де вже не лишилося нічого, крім мерзенності, байдужості, він відтворює присутність реальних людей. Через наляканий і жахливий голос Розенберга з купи скинутих один на одного трупів вбачаються люди: “Мати з трьома дітьми, двоє хлопчиків, старший мав іти до школи, дівчинка, очевидно 39-го року народження...”. Спогад про Голду, “яка була на шостому місяці вагітності, коли її вбили”, пронизує його пам’ять. Так ті, з кого нацисти хочуть зробити просту бухгалтерію, відмінусувавши їхні життя від людства, знову включаються в перелік, що його неголосно веде людина з зондеркоманди, “вбитим чоловіком, страченим хлопчиком, страченим старим”¹⁴.

І саме цей погляд Гроссмана є основним для іншої надзвичайної сторінки з “Військових зошитів”. Він пише, як потрапив у Казари – місто, знищене після проходження ним нацистів. У приголомшливому переліку він проводить перед читачем усіх, кого більше немає, і хто ще вчора був живий, займався кожен своїми справами у строкатому житті, де кожний є тим, ким він є, іншим, ніж його сусід:

“Вбиті старики, ремісники, майстри, знані своїм умінням: кравці, капелюшники, чоботарі, лудильники, ювеліри, малярі, кушніри, палітурники, вбиті старі робітники, вантажники, телі (...), вбиті лікарі, дантисти, хірурги, гінекологи (...), вбиті шкільні вчительки, кравчині, вбиті бабусі, які вміли плести шкарпетки і пекти смачні пиріжки, варити бульйон і готувати штрудель з горіхами та яблуками...”¹⁵.

То що, то що..., якщо можна так висловитись, адже своєю оповіддю Гроссман якраз і викриває абсолютну непристойність будь-якого “тощо”, яке зводить неповторність окремого життя до певної загальної категорії, до переліку живих та мертвих, як це робиться у підсумкових підрахунках адміністрації таборів чи за застосування комуністичного поняття “маси”. Потрібно ж, навпаки, знайти час і сили окинути все це поглядом, який бачить деталі, який бодай на мить повертає мертвим неповторність живих, таких, якими вони були. Потрібно точно виміряти скоєні злочини. Саме в цей спосіб ми повертаємо мертвим гідність бути людьми, гідність, яка їм належить, і яку в них відібрали¹⁶.

Вшанування плоти

Те, що характеризує погляди Василя Гроссмана, може бути представлено ще й словом, яке сучасна філософія – філософія Емманюеля Левінаса та Мішеля Анрі – полюбляє аналізувати й ілюструвати. Йдеться про термін “плоть”, який слід розуміти як реальність людини, вкорінену в тіло, зі своєю генеалогією, історією, існування якої подає знак чомусь несьогосвітньому, таємниці, яка надходить здалеку. Е. Левінас чітко окреслює це, коли стверджує, що “надчутливість є сутністю плоти”. Проте, виявляється, що для цієї “плоти”, яка занадто абстрактно позначається своїм ім’ям, властиво бути по-справжньому пізнаною тільки тоді, коли вона розповідає про себе. Ось чому її так легко відчутти й розпізнати в оповіданнях

про звичайні людські життя, які часто зустрічаються на сторінках творів Василя Гроссмана.

Так, “плоть” проявляється там, де живе той чи інший чоловік або жінка, де вони прив’язуються одне до одного, кохаються, будують плани, наштотвхуються на плани інших, стикаються з життям, таким, як воно є, а отже, заздять суперникові, щось затівають проти нього, прагнуть реваншу. Власне, в душі кожного існує ця суміш щедрості і агресивності, самовідданості та байдужості, свободи та поневолення, нерозривно пов’язаних між собою, з тим чи іншим акцентом, залежно від особистості та обставин. Плоть – це знову ж таки людина, яка страждає, маючи мрію про щастя, людина, яка вмирає, знаючи, що могла б жити.

Оповідання “Над вічним спокоєм” найбільше наближається до цієї звичайної таємниці плоті, з якої складається життя людей¹⁷. Вона кружляє довкола запитання оповідача, який спостерігає за радісною заклопотаністю живих, що відвідують мертвих: “Чому стільки людей люблять ходити кладовищами?” Поступово в розповіді проглядається начерк відповіді: просто тому, що цвинтар – це місце вічного упокоєння, місце, де розсотуються розчарування, образи, де стихають буревії, які руйнували стосунки в родинах, драми, які підточували серця і псували життя. “Вічний спокій” – це життя, яке, зрештою, так важко прожити, і яке заново вибудовується в мовчання смерті й досягає умиротворення. Так оповідач стає довіреною особою, яка поблажливо ставиться до особистих історій мертвих із кладовища. Їхні життя були радше незначущими, вони поринули в забуття, але все ж таки більшості з них вдалося гідно пройти крізь усі людські випробування. Василь Гроссман цютовливо і делікатно торкається життя, яке він бачить саме так. Він хоче, щоб ця таємниця людства не була втрачена. Крім того, він бажає, щоб цю таємницю визнали й поважали. Ось чому він з готовністю надає своє перо цьому невимовному жаху, знаючи, що:

“Душу померлої людини, її кохання та її нещастя не можна побачити, не можна підглядіти на надгробках, у написах на пам’ятниках, у квітах на могильному пагорбі. Камінь, музика, поминальний плач, молитва неспроможні передати її таємницю.

Перед святістю цієї мовчазної таємниці все нікчемне: барабани та мідні труби держави, мудрість історії, камінь монументів, лемент слів і поминальних молитов. Ось тут вона, смерть.”¹⁸.

Чи слід нагадувати, що такий погляд на світ не є баченням його “в перебільшеному вигляді”? Це аж ніяк не означає підміну курйозними оповідями чи емоціями роздумів про загальнолюдські цінності. Навпаки, Василь Гроссман допомагає віднайти головну істину, а саме, що досягнення справжніх загальнолюдських цінностей можливе лише за умови поваги до окремої особистості. Ця проблематика вже наявна в Достоєвського в його геніальному прозрінні з “Братів Карамазових”, коли старець Зосима згадує про знайомого лікаря, який казав йому: “...чим більше я люблю людство взагалі, тим менше я люблю людей зокрема, як індивідів (...), чим більше я ненавиджу окремих людей, тим більше я палаю любов’ю до людства в цілому”. Вже сама біографія Гроссмана свідчить про це: розкриття долі, якої зазнали євреї з найближчого оточення його родини, привело письменника до визнання душоубства та геноциду, про які він до того не знав.

Плоть принижених як розкриття людяності

Ще більшою мірою у В. Гроссмана проявляється впевненість, що плоть принижених є місцем, де найкраще розпізнається людяність людини. Ця думка лунає нині у філософії Мішеля Анрі, коли він каже, що плоть, яка страждає, є місцем знання, котре перевищує всі інші¹⁹. Але так думав іще Софокл, вкладаючи в уста Едіпа в Колонні таке ствердження: “Я є насправді людиною, коли я ніщо!”. Парадоксально, але найголовніше про людяність говорить зовсім не благополучна, переможна плоть, плоть людини, яка досягла успіху, плоть переможця, а плоть принижена. Іншими словами, саме в приниженні плоть стає найбільш “боговявленою”, найбільше виявляє трансцендентність, присутню в ній.

Один з останніх творів Василя Гроссмана – оповідання “Фосфор” – посилено наголошує на цьому провокаційному переконанні. Оповідь являє собою одночасний опис життя університетських друзів. Успішне життя майже в усіх: бо хтось став відомим конструктором, видатним піаністом, академіком, розробником криголама. Крім Давида Абрамовича Кругляка – єдиного з групи, життя якого не склалося. Так і хочеться сказати: “Бідолашна людина”. Адже він уже народився нещасним, завжди був першою мішенню для глузування, як багато хто з інших, потерпав від життя аж до несправедливого засудження та заслання у табір. Проте основною метою “Фосфору” є не розповідь про нещастя. Крізь оповідання про

бідолашне життя Кругляка червоною ниткою проходить мовчазна історія вірності, співчуття, незмінна увага до інших. Тож справжньою темою повісті є доброта, точніше – витривалість доброти, її сила. Фігура старої няні – “доброго і нікчемного створіння”, яке з’являється на мить у оповіді, ще більше підсилює цю думку. Всупереч видимості, найбільшу людяність виявляють обділені. Вона знаходить притулок у знедолених. Це вони рятують її.

Вочевидь, саме тому страшні сторінки твору “Все тече”, де описується надзвичайна жорстокість великого Голодомору і розкуркулення, пронизані непереможним, попри все, світлом. У центрі розповіді про зло, в його нездоланному вихорі, з’являються, між іншим, переплетіння доль Василя Тимофійовича, його дружини Ганни та їхнього синочка Гриші. Ці люди з добрим серцем, які живуть у безжалісному і злому світі, можуть бути тільки розчавлені. І ця доля не оминула їх, тієї голодної осені смерть забрала їх одного за одним. “Скелети провели зиму разом у зітлілому лахмітті: чоловік, молода жінка і дитина посміхалися, тому що смерть не розлучила їх.” Навесні, продовжує оповідач, проїжджав там уповноважений сільгоспуправління, підраховуючи мертвих із папірцем у руці: “Заберіть трупи. А щодо цієї халупи, ремонтувати її немає жодного сенсу”. Однак, після того як забрали трупи і підбили рахунки жахить, залишилася безкінечна ніжність посмішки, яка подолала смерть. Насправді, у творі “Все тече” відчувається знак непереможної людяності. Вочевидь, тому що оповідь прямує життєвим шляхом Івана Григоровича. Старий “зек”, Іван Григорович, “бідолашна людина”, вийшов із табору і став блукачем, перед яким зачиняються усі двері. У Гроссмана Іван Григорович постає ще одним свідком того, як у часи нелюдськості людяність знаходить притулок у плоті людей, які не вимагають помсти, не вимагають навіть того, що їм належить за правом, пояснюючи, що іншим довелося зазнати гіршого, ніж те, що випало на їхню власну долю...

Ось чому також у найважчі часи нелюдськості, припускає Гроссман, можливо, людяність зможе знайти собі притулок лише в доброті тваринного начала, з якого знущаються, яке безпорадно втягується в жах світу людей. Ця думка простежується у двох інших повістях – “Шлях” та “Тіргартен”²⁰. З певним часовим проміжком твори Василя Гроссмана перегакуються з творами Альфреда Дьобліна, який у творі “Берлін, Александерплац” уже зіставляв людину і тварин, дошукуючись страшної таємниці безневинних страждань зі словами з

Еклезіаста²⁴. Берлінські бійні для одних, зруйнований берлінський зоопарк для інших говорять про одну й ту саму безкінечну й німотну тугу, тваринну скорботу, яка показує, на що здатна жорстокість людини, і водночас закликає дослухатися мовчазного нещастя стражденного людства. Дуже хвилююча зустріч двох письменників – німецького й російського – практично на одній лінії того самого простору, якщо не того самого моменту історії. Цього досить, щоб припустити, що сприйняття одного й іншого у глибинах свідомості базується на єврейському корінні, на яке вони спиралися.

Таємниця жіночності

Нам потрібно, однак, зробити ще один крок, щоб до кінця почути Василя Гроссмана. Адже він у своїх творах не обмежується тим, що невпинно підкреслює силу доброти проти переможної мерзоти. Він хоче вказати на принцип, на джерело цієї доброти, на те, що є місцем її витоків, і що, на думку Гроссмана, міститься в *жіночому* або, сказали б ми, в *жіночності*, якби це слово не вирізнялося таким недоліком, як абстрактність, і не з'явилося під пером нашого автора.

Читаючи “Життя і долю”, “Все тече”, інші повісті Гроссмана, не можна не бути враженим місцем, відведеним жіночим персонажам. Жінки виникають на всіх перехрестях оповіді в ролі дружин, коханок, сестер, простих дівчат і, звичайно, матерів. Вони присутні скрізь, де людина живе, страждає й кохає, в тому числі й у чоловічому світі війни. Можна бачити, до речі, що вони зображені в усій можливій різноманітності характерів, темпераментів, стосунків, а отже, далекі від будь-якої ідеалізації. Цілком ясно, що злоба, лихе мистецтво доносу, засліплення однаково притаманні обом статтями. Так, наприклад, ми дізнаємося, що Ганна Сергіївна з роману “Все тече” була приспінницею катів, а потім прийняла безпритульного старого “зека” Івана Григоровича. Але, передусім, жінки постають у цих творах тими, хто втілює найбільш затятий опір людського негідському. Без сумніву, тому що саме вони зберегли таємницю цього “зради іншого” у найпотаємніших закутках серед жахіття, яке прагне до заперечення всього іншого. Вони зберегли, зрештою, таємницю “непоказної доброти”, якщо використовувати вже знамениті слова Іконнікова з “Життя і долі”. Такою є тиха Маша з роману “Все тече”, яка лине думкою з табору до чоловіка і дитини, від яких її відірвали. Такою є дружина Штрума, Людмила Миколаївна, ладна йти на край

світу, знести будь-яку зневагу, щоб вклонитися Толі, дитині, солдатів, якого в неї забрала війна. Такою є її сестра Софія Осипівна зі своїм скромним виявом співчуття до хлопчика у теплушці, яка везе їх на смерть. Такими є незліченні жінки – настільки скромні, що стають непомітними, ні для кого нічого не важать, окрім як для погляду Гроссмана, який він зупиняє на них.

Потрібно спитати в себе про те, що викувало в письменникові таку глибоку й делікатну увагу до жіночого. Чи не в тому полягає відповідь, що жінки часто опиняються серед принижених, про яких ми згадували вище, що вони пов'язані з найбільш людським у людстві? Можливо. Але найбільш вирішальним, на погляд Гроссмана, є те, що жінки – це матері, або що в них живе здатність бути ними. Повість “Сікстинська мадонна”²², де він розмірковує, як і багато інших, над знаменитою картиною Рафаеля, дає на це особливо чітку відповідь. У матері з дітям, коли вже можна передчути майбутню трагедію, втілюються для письменника незліченні обличчя безіменних матерів, які боролися, знаючи, що все втрачене, які втішали там, де вже не було жодної можливої втіхи, які заспокоювали наляканих діточок, ідучи з ними до газової камери. Тому Сікстинська Капелла бринить відлунням жахливих картин Треблінки!

“Це вона ступала босими легкими ногами по хиткій тріблінській землі, йдучи від місця, де розвантажували ешелон, до газової камери. Я впізнав її за виразом обличчя і очей. Я побачив її сина і впізнав його за недитячим, дивним виразом.”

Там, де вже немає більш нічого, крім безпорадності й смутку, залишаються, отже, матері, до яких можна волати, вважає Гроссман. Таким, власне, й був його синівський досвід. Відомо, що матір його розстріляли в Бердичеві карателі у 1942 році Пригадаймо також – майже як таємницю, якої ми б не мали знати, – про два листи, написані ним матері вже багатьма роками після її загибелі. Перший – у 1950-му, другий – у 1961 році. Листи, які благають матір про захист від загроз, які стають дедалі конкретнішими, від ворожості, яка створила порожнечу навколо Гроссмана, коли він помирав у 1964 році.

Підкреслимо, однак, що показане тут являє зовсім інше, ніж заново описана одна з версій вічної жіночності. Так само було б недостатньо посилатися лише на біографію письменника, спиратися на історію про прив'язаність до матері, загострену нещасливою долею.

Міркувати так – означало би просто не усвідомлювати ступінь розуміння жіночого Гроссманом. Адже те, що показано в його творах через жіночі образи, є не що інше, як властивість, притаманна усьому людству. Це загальність принципу “заради іншого”, який є “вищою мірою людським”, про що пише Гроссман у листі матері в 1961 році:

“...у центрі цієї роботи – моя любов, відданість людям, тому вона і присвячена тобі. Ти втілюєш для мене людське, і твоя жадлива доля – це доля людства в нелюдські часи.”²³.

Таким чином, жінки, яких зображує Гроссман, виявляють своє “заради іншого”, свою велич і силу не для того, щоб виключити чоловіків, а щоб нагадати, що цю властивість потрібно випробувати на собі всім. Вона є життєвим виміром людськості, тим, що робить людськість людськістю. Відтак вона є й критерієм, єдиним істинним критерієм для справжньої оцінки того, що важить те чи інше життя, щоб визначити: було воно успішним чи невдалим. І, звичайно, щоб оцінити ідеї, які претендують на управління світом і суспільствами. З цієї причини в тому ж самому творі багато чоловічих образів підтверджують цю “жіночність” так само, як це роблять образи жіночі. Такою є доля всіх людей, яких, подібно до Кругляка з “Фосфору”, не пощадило життя, які, проте, до кінця зберегли незайманою здатність вболівати за іншого, допомогати йому, залишатися вірними, не даючи зупинити себе невдячності чи навіть злобі. Тож, звичайно, юродивий Іконніков, захисник цієї прекрасної “непоказної доброти”, стоїть на боці жіночності, як її найкрасномовніший речник та свідок²⁴.

Ми хочемо ще раз повторити, що жіночність цього принципу “заради іншого”, таємниця і честь людини, вирізняються найчастіше тим, що в них немає нічого надзвичайного, нічого, що змусило б помітити їх, сприйняти всерйоз. Ця жіночність належить до сфери неістотного, незначущого. Вона безсловесна і безідейна, сказав би нам Іконніков. Тендітність, вразливість неначе прирікають її на непоправне безсилля. В ній є щось таке ж крихке, як капелюшки квітів дзвоників, розчавлених важкими солдатськими чобітьми. Що може вона важити, що може зробити? Її знають тільки ті, хто вміє не піддаватися полискові видимого. Проте вона приречена на ігнорування, зневагу і переслідування з боку тих, кому вона чужа, і хто може бажати тільки її загибелі. Тож нічого дивного, що нацистського офіцера Лісса і зятятого більшовика Мостовського єднає понад усе

те, що начебто мало б їх роз'єднувати: однакова зневага до Іконнікова та його “непоказної доброти”. Попри всі дискусії про близькість чи різницю між двома видами фашизму, які зіткнулися в цій сцені “Життя і долі”, така спільність у зневазі, можливо, є найяскравішим свідченням їхньої подібності як братів-близнюків²⁵.

По той бік нігілізму

Тепер нам легше зрозуміти, якою мірою погляд Василя Гроссмана етично забарвлений. Його твори вчать виступати проти мерзенності і не загрузнути при цьому в нігілізмі, який з такою силою притягує нині душі, і яким, зокрема, характеризується поширений в літературі підхід до трагедій минулого століття²⁶. Саме цей момент хотілося б висвітлити на закінченні. Розтлумачимо більш детально наші твердження.

Під впливом Василя Гроссмана ми чимало згадували про “принижену плоть”. Але її можна бачити по-різному. Так, погляд на принижену людину може спрямувати геть в іншому напрямку, ніж той, яким ми пішли: він може говорити насамперед тільки про того, хто принижує, про ката, про зло. Це може статися тим легше, що, поза всяким сумнівом, існує непереборна притягальна сила зла, насильства, спотворення. Великим парадоксом є те, що людство оголошує смерть своїм ворогом, і при цьому залишається її відвертим спільником, не цураючись при цьому шляхів, які вона обирає. Нині не бракує творів, які борються з мороком, перебуваючи в полоні цієї принципової двозначності. Проте ми знаємо, що Василь Гроссман пізнав найгірше. Він пізнав навіть подвійний тягар цього найгіршого, опинившись у місці пекельного злиття нацизму й комунізму. Життєвий шлях Гроссмана дає йому багато підстав вважати, слідом за Бернардом Шоу, що земля – це, можливо, пекло якоїсь іншої планети... Доглядач мав'ятнику Рамм у повісті “Тіргартен” починає, між іншим, вважати, що за Гітлера був започаткований “дарвінізм навиворіт”, який має повернути живих у безодню²⁷. З цього найгіршого Гроссман теж нічого не приховував, оскільки був упевнений, що “завдання письменника – описувати страшну правду, а громадянське завдання читача – знати її.” Однак він ніколи не пише про це найгірше з якоюсь поблажливістю. Погляд Гроссмана абсолютно прозорий, можна сказати навіть, абсолютно невинний. Точніше, найгірше показане тут у такий спосіб, що не дає змоги вважати його за останнє слово історії. Такою є

характерна особливість стилю, який уміє досягнути найбільші трагедії, який здатен їх прикрити саваном зі слів та образів, що обмивають їх добротою, як заспокійливим бальзамом. Цей стиль є, насамперед, якістю погляду нескореної людини: я маю на увазі людину, яка чинить абсолютний опір думці, що зло є абсолютним. Тож я не вважаю, що викривлюю чи зраджую Гроссмана, стверджуючи, що для нього існує щось більш абсолютне, ніж абсолютне зло, оскільки поза мерзенністю існують доброта, ніжність – ці надзвичайно малі реалії людства, які можуть видаватися нікчемними, однак здатними пережити все і, зокрема, найгірше. Саме вони – всупереч будь-якій видимості – є справжнім абсолютним, носієм безкінечної витривалості, на кшталт тієї, якою Ш. Пегі наділив “дівчинку надію”. Ось чому їм у всьому належить останнє слово. Справжньою перемогою зла було б, якщо людина, зневірившись у самій собі, побачила б у злі першу й останню істину життя й історії. Але Василь Гроссман ніколи не піддавався такій думці і не робив їй і тіні поступки. Цим самим його творчість, а також його життя рішуче заперечують будь-які форми цинізму та розпачу.

Додамо наостанок ще кілька слів стосовно питання вини. Читач роману “Все тече” пам’ятає дивовижний розділ, що починається наполегливими запитаннями: “Хто винний?”, “Хто відповідь?” – і продовжується справжнім судовим процесом над спотворенням, брехнею, “мерзенністю”, як сказано в самому романі²⁸. У цьому ж таки контексті читач пам’ятає портрет “чотирьох Юд”, в якому досліджується відповідальність чотирьох персонажів через перебіг їхньої долі. Це надзвичайний розділ, оскільки згадка про найгірше в ньому підсилюється наполегливим застереженням: “Треба думати. Не треба квапитися з відповіддю”; “Засудити людину – це страшна річ, навіть коли йдеться про найстрашнішого з людей”²⁹. Жодного сумніву, що ми чуємо голос самого Гроссмана, що знаходимо тут відгомін болісної внутрішньої суперечки письменника. Зауважимо принагідно, що, безперечно, було б дуже доцільно зіставити його надзвичайно тонкий аналіз зла і стосунків пересічної людини зі злом – і аналіз, яким практично в той самий час оперувала Ханна Арендт з нагоди суду над А. Ейхманом. Підкреслимо лише, наскільки суттєво важливими є ці сторінки самі по собі. Звичайно, в них не йдеться про захист того, що захистові не підлягає. В них жорстко говориться про темні закутки людської душі. Але, незважаючи ні на що, вони прагнуть захищати людину, хай навіть вона скоїла таке, що захищати її не можна. Цим самим Гроссман стає на протилежний бік

від державної доктрини, за якою в маячні поширеної на всіх вини були знищені мільйони радянських людей під тим приводом, що ніхто не може претендувати на безневинність³⁰.

Отже, маємо взірцеву відповідь на несправедливість і мерзенність. Відповідь, яка знов же є опором шантажеві зла. Ця відповідь має вагу метафізичного акту, якщо пригадати, що, згідно з біблійною традицією, Сатана трактується саме як найголовніший Обвинувач. Варто в цьому зв'язку пригадати пролог до книги Іова або в християнській Біблії “Апокаліпсис” Св. Іоанна Богослова, який провіщає спасіння й оспівує поразку Обвинувача, того, “хто перед нашим Богом оскаржував їх день і ніч” (Об. 12:10). Як бачимо, ми й тут перебуваємо на протилежному від нігілізму боці. Можна навіть вважати, що ми маємо перед собою те, що єдине може дати відсіч нігілізмові, подолати його спокусу та зачарування ним.

Дозволю собі завершити, звернувшись на хвилинку до двох апофегм хасидської традиції, місцем зародження якої є саме ця українська земля, земля Василя Гроссмана. Перший вислів належить Пінхасу з Корця. В ньому сказано: “Щоб любити абсолютно злу людину, треба самому бути абсолютним праведником”³¹. У другому – Наум Чорнобильський додає: “Праведник часто падає. Але падає він для того, щоб мати змогу підняти душі, що впали”. Я вважаю, що якщо немає протиріччя між бути “абсолютним праведником” і “часто падати”, то ми можемо без вагань назвати Василя Гроссмана “праведником”. Він не приховував, що падав, що заплющував очі на розпач близьких, що не хотів бачити правди. Але людина, яка багато пережила і багато зрозуміла, в останні роки свого життя існуватиме тільки для того, щоб захищати правду.

Він робив це із вражаючою відвагою й мужністю. Адже, якщо Гроссман у роки немилості вірив у очевидність того, що людина варта, щоб її захищали, йдучи на будь-які ризики, то ми знаємо також, що він помер у другій очевидності: брехня залишалася сильнішою за правду, а можновладці безапеляційно прирікали його творчість на небуття. Нас хвилює до глибини душі тепер уже опублікований лист, написаний ним у 1962 році Хрущову на захист “Життя і долі”. Як зміг він не помітити неприйнятності такої книги поміж усього, що тоді писалося? На це йому вказав Суслов, глузливо назвавши термін у двісті п'ятдесят років, які мали минути, щоб книжку можна було надрукувати! Але на свідчення того, що зло не таке вже й всесильне, як гадають і як стверджують, за сорок

три роки після своєї смерті Гроссман зібрав нас у Києві, зібрав нас його роман “Життя і доля” – книжка, яка мала б зникнути, але яка все ж таки була видана, перекладена, яку обговорюють і навіть інсценізують сьогодні в Європі.

Примітка перекладача: Частина цитат, наведених у тексті, перекладена з французької мови, інша – з російської.

Переклала з французької Лариса Мамуня

ПРИМІТКИ:

¹ Emmanuel Lévinas, *A l'heure des nations* [Емманюель Левінас, “За часів націй”], Париж, видавництво *Minuit*, 1988, стор. 101–105, 157.

² Ці дві книги цитуються тут за виданням: Vassili Grossman, *Œuvres complètes* [Василь Гроссман, Повне зібрання творів], Париж, *Robert Laffont*, колекція *Bouquins*, 2006. Перша позначатиметься V&D, а друга – Т.Р. У цьому томі вміщені також вісім повістей Гроссмана та різні документи.

³ Raul Hilberg, *La destruction des juifs d'Europe* [Рауль Хілберг, “Винищення євреїв Європи”], переклад французькою, Париж, *Gallimard*, *Folio Histoire*, у 3-х томах, 2007; Daniel Blatman, *En direct du ghetto, La presse clandestine juive dans le ghetto de Varsovie, 1940–1943* [Даніель Блатман, “Наживо з гетто. Підпільна єврейська преса у Варшавському гетто: 1940–1943 рр.”], Єрусалим, 2002, переклад французькою, Париж, *Cerf*, 2005.

⁴ *Des voix sous la cendre, Manuscrits des Sonderkommandos d'Auschwitz-Birkenau* [“Голоси під попелом”. Записки зондеркоманд Освенціма-Бжезінки], Париж, *Calmann-Lévy*, 2005.

⁵ 1933, *L'année noire. Témoignages sur la famine en Ukraine* [“1933. Чорні роки. Свідчення про голод в Україні”]. Упорядник видання Жорж Соколофф. Переклад з української В.Бойчук та інші, Париж, *Albin Michel*, 2000.

⁶ Vassili Grossman, *Carnets de guerre, De Moscou à Berlin 1941–1945* [Василь Гроссман, “Військові оповіді та начерки. Від Москви до Берліна: 1941–1945 рр.”], Вибрані твори під редакцією Ентоні Бівора та Люби Віноградової, Париж, *Calmann-Lévy*, 2007.

⁷ Див., зокрема, Paul Ricœur, *La métaphore vive* [Поль Рікер, “Жива метафора”], Париж, *Seuil*, 1975, *Temps et récit III, Le temps raconté* [“Час та оповідь III”, “Розказаний час”], Париж, *Seuil*, 1985, особливо, стор. 264–279.

⁸ Emmanuel Lévinas, *A l'heure des nations* [Емманюель Левінас, “За часів націй”], стор. 98.

⁹ Див., зокрема, Hannah Arendt, *Le système totalitaire* [Ханна Арендт, “Джерела тоталітаризму”], 1951; переклад французькою, Париж, *Seuil*, 1972, колекція *Points*.

¹⁰ Див., зокрема, заперечення Гетманова у V&D, стор. 173: “Я скажу вам: досить! Мене від цього нудить! В ім’я дружби народів ми завжди жертвуємо російськими людьми.”

¹¹ V&D, стор. 69.

¹² V&D, стор. 3.

¹³ *Œuvres complètes* [Повне зібрання творів], стор. 751–767.

¹⁴ V&D, стор. 156.

¹⁵ *Carnets de guerre* [“Військові оповіді та начерки”], стор. 282.

¹⁶ Пригадаймо в цьому зв’язку слова кардинала Ж.-М. Люстіже: “У книжці Сержа Кларсфельда “Меморіал євреїв Франції” міститься сімдесят тисяч імен: я прочитав усі імена, можливо, п’ять чи шість разів. Я читав усі ці імена, тому що буквально не міг від них відірватися.” *Le choix de Dieu* [“Вибір Бога”], видавництво Fallois, Париж, 1987, стор. 114.

¹⁷ *Œuvres complètes*, [Повне зібрання творів], стор. 801–816.

¹⁸ *Œuvres complètes*, “Repos éternel” [Повне зібрання творів, “Над вічним спокоєм”], стор. 816.

¹⁹ Michel Henry, *Incarnation, Une philosophie de la chair* [Мішель Анрі, “Втілення. Філософія плоті.”], Париж, *Seuil*, 2000, стор. 10.

²⁰ *Œuvres complètes* [Повне зібрання творів], стор. 829–837; 769–789.

²¹ Alfred Döblin, *Berlin Alexanderplatz* [Альфред Дьоблін, “Берлін, Александерплац”], 1929, французький переклад, Париж, *Gallimard*, колекція *Folio*, 1981.

²² *Œuvres complètes*, “La Madone Sixtine” [Повне зібрання творів, “Сікстинська мадонна”], стор. 791–799.

²³ *Œuvres complètes*, *Lettres à la mère* [Повне зібрання творів, Листи до матері], стор. 1014.

²⁴ Стосовно “непоказної доброти без свідків”, “без ідеології”, див. зошити Іконнікова у V&D, стор. 340, 346.

²⁵ V&D, розд. 15.

²⁶ Неможливо не загадати в цьому сенсі роман Джонатана Літтла “Доброзичливі”, який вийшов друком у Франції в 2006 р., де нігілізм прославляється і звеличується.

²⁷ *Œuvres complètes*, “Tiergarten” [Повне зібрання творів, “Тіргартен”], стор. 775.

²⁸ Т.Р., стор. 913.

²⁹ Т.Р., стор. 909.

³⁰ Із цього питання ми знову відсилаємо до Х. Арендт: Н. Arendt, *Le système totalitaire*, гл. 3, “Le totalitarisme au pouvoir” [Х. Арендт, “Тоталітарна система”, гл. 3, “Тоталітаризм при владі”].

³¹ *Ainsi parlait le hassidisme*, Victor Malka [“Так промовляє хасидизм”, Віктор Малка], *Cerf, Judaïsmes*, стор. 147. Інший вислів, див. стор. 137.